

Querfurti Brúnó és a fekete magyarok

A magyar történettudomány, a korai magyar történelem egyik izgalmas rejtélye, hogy kik voltak a fekete magyarok, miért nevezték így őket, hol voltak lakhelyeik, területük. Kapcsolódik e kérdéskörhöz a fehér magyarok kilétének problémája, illetőleg a fehér és fekete magyarok ket-tősségének feloldása, magyarázata. Sokan próbálkoztak a válaszáddal a megoldás reményében, jómagam három tanulmányt is szenteltem a kérdésnek, több hipotézist vetettem fel.¹ Most, negyedik alkalommal, a fekete magyarok között személyesen megforduló és térítő Querfurti Brúnó püspök kapcsán, híradásait legfontosabb forrásként felhasználva újabb (utolsó?), egy eddig tudomásom szerint még fel nem merült megoldást vázolok fel a „gordiuszi csomó” átvágására.

Először a fekete magyarokról szóló forrásokat vesszük sorra. Időben legkorábbi kelet-kezésű a kortárs, Merseburgban felszentelt német/szász térítőpüspök/érsek, Querfurti Brúnó (974 körül–1009) két híradása az 1008 körüli időből. Brúnó a 11. század első évtizedében több évet is Magyarországon töltött, szerinte eredménytelen térítőmunkával. Feltevés szerint 1003 és 1008 között, először 1003-ban, majd 1004 után jött Magyarországra, és a magyarok, illetve a fekete magyarok keresztény hitre térítését kísérelte meg. A későbbiekben, 1008 második felében járt Lengyelországban, megfordult a kijevei nagyfejedelemnél, a besenyőknél, és végül 1009 márciusában elnyerte az óhajtott mártírhálált a poroszoknál.² Termékeny szerzőként több művet is hagyott hátra. Az 1006–1008 között írt, több címvariánsban is ismert munkájában, a lengyel remetetestvérek, Benedek, János és társaik életrajzában³ leírta, hogy Regensburgból nem Lengyelországba, nem is a poroszokhoz, hanem Magyarországra ment és híradása szerint „nem sikeres munkával és beteg vállal kezdtem az örömhírt vinni a fekete magyarokhoz (Nigris Ungris), ahová akkoriban szálltam hajóra keleti irányban.”⁴ Querfurti Brúnó II. Henrik német királyhoz 1008 végén vagy 1009 elején Lengyelországból írt levelében⁵ először is beszámol arról,

¹ TÓTH SÁNDOR: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* (továbbiakban: AUSz) 75. tom. 1983. (továbbiakban: TÓTH 1983.) 3–9; uő.: *Kabarok és fekete magyarok*. AUSz 84. tom. 1987. (továbbiakban: TÓTH 1987.) 23–29; uő.: A fehér és fekete magyarok problematikájához. In *A honfoglalás 1100 éve és a vajdaság*. 1997, Forum Könyvkiadó. (továbbiakban: TÓTH 1997.) 81–93.

² Querfurti Brúnóra, tevékenységére, életére összefoglalóan lásd VOIGT, D. H. G.: *Brun von Querfurt*. Stuttgart, 1907.; Thoroczkay Gábor In KRISTÓ GYULA (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. (továbbiakban: ÁKÍF) 78–79.

³ *Vita quingue fratrum eremitarum / Vita vel passio Benedicti et Johannis sociorumque suorum* címetek említi Thoroczkay Gábor, vö. ÁKÍF 85.

⁴ A szöveg idézett fordítására (Thoroczkay Gábor) vö. ÁKÍF 87.; a magyar vonatkozású rész kiadására GOMBOS, F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–III. Budapestini, 1937–1938. (továbbiakban: GOMBOS: *Catalogus*) III. 2569. „Et dimissis Pruzis, quo propter novum sanctum, Adalbertum, occisum, iustior me causa duxisset, Nigris Ungris, quo tunc versus in partes orientis navim conscendi, sinistro opere et infirmo humero evangelium portare cepi.”

⁵ A levél keletkezési körülményeire, idejére lásd Thoroczkay Gábor bevezetője, ÁKÍF, 89.

hogy „bizonyára már a napokat és a hónapokat is kitöltötte az egész év, [amióta] a magyarokat, ahol sokáig hiába időztünk, elhagytuk.”⁶ Majd arról ír, hogy előbb a kegyetlen besenyőkhöz ment, most a poroszokhoz fog visszatérni. Levele végén emlékezik meg újra a magyarokról: „hallottam a fekete magyarokról (Nigris Ungris), akikhez Szent Péter első követsége ment – amely sohasem jár hiába –, hogy megtérve keresztényekké lettek, jóllehet a mieink – Isten bocsássa meg ezt – némelyeket nagy bűnnel megvakítottak.”⁷

Querfurti Brúnó magyarországi térítőmunkájához kapcsolja a történeti kutatás a nagyobbik István-legenda tudósítását az Asrikkal jött Bonifácról, akit „midőn Magyarország alsó részeibe küldte ígét hirdetni a szent király, kardtól sebesült meg a nyakán, és bár még élt egy darabig, nem vesztette el a vértanúságot.”⁸ Maga Querfurti Brúnó a római Szent Bonifác és Elek apát-ságban is megfordult, ahol felvette éppen a Bonifác nevet. A nagyobbik István-legenda utalása vértanúságára és megsebesülésére szintén e Bonifáccal való azonossága mellett szól.⁹ Brúnó kései, 15. századi vitája és passiója Bonifác megsebesítését egy azonosítatlan, magyar Prago nevű városnál említi.¹⁰ Utóbbi adatok közvetve segíthetik Querfurti Brúnó (Bonifác) térítőmunkája színhelyének és a fekete magyarok lakhelyének lokalizálását.

Querfurti Brúnó két idézett tudósítása után a keletkezés, megírás időrendjében Chabannes-i Adémar (Ademarus Cabannensis, 988 körül – 1034) a frankok történetét 1028-ig tárgyaló munkáját kell megemlítenünk, amely két passzust tartalmaz a fekete magyarokról. A röviden *Historia* vagy *Chronicon* néven ismert mű négy változatban maradt ránk, a C-variánsban szerepel a fekete magyarokkal kapcsolatos két tudósítás.¹¹ Míg a korábbi történeti kutatás 12. századi interpolációnak tartotta e variánst, és a vonatkozó szövegrészt,¹² újabban hiteles forrásnak minősítik, amely fontos adatokat őrzött meg a 11. század elejére vonatkozóan.¹³ Adémar ugyanakkor nem járt Magyarországon, nehezen keltezhető és tévedéseket is tartalmazó krónikájának értelmezése korántsem egyszerű feladat. Első vonatkozó passzusa szerint augsburgi Brúnó – a szerző

⁶ Querfurti Brúnó levelének fordítására ÁKÍF 89–91. (Thoroczkay Gábor)

⁷ A vonatkozó rész fordítására vö. ÁKÍF 91. (Thoroczkay Gábor); a magyar vonatkozású rész kiadására vö. GOMBOS: *Catalogus* I. 430. „Audiui enim de nigris Ungris ad quos, que nunquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri – quod deus indulgeat – cum peccato magno aliquos cecarent; quod conversi omnes facti sunt christiani.”; lásd még kiadására GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.): *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. Budapest, 1992. 46.

⁸ Szent István nagyobbik legendájára vö. ÁKÍF 279. (ford. Thoroczkay Gábor); SZENTPÉTERY, EMERICUS (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Budapestini 1937–1938. (továbbiakban: SRH) II. 382.

⁹ Vö. KRISTÓ GYULA: *A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása*. AUSz 82. tom. 1985. (továbbiakban: KRISTÓ 1985) 12. – e tanulmány gyűjteményes kiadásban is megjelent, KRISTÓ GYULA: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Lásd Szeged, 2000. (továbbiakban: KRISTÓ 2000.) 80.; a Querfurti Brúnó-Bonifác azonosításra lásd még GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Budapest, 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 172–173.

¹⁰ *Vita et passio Sancti Brunoni episcopi et martyris Querfordensis*. In *Monumenta Germaniae Historiae. Scriptores*. I–XXXIV. Hannoverae – Lipsiae, 1826–1934. (Reprint 1963–1964) XXX/2. 1363–1364.; vö. GYÖRFFY 1977. 163.; ÁKÍF, 87. 243. jegyz. (Thoroczkay Gábor)

¹¹ Chabannes-i Adémarra, a *Historia pontificum et comitum Engolismensium* vagy *Historia* vagy *Chronicon* című művére, variánsaira lásd ÁKÍF 163. (fordította, a bevezetőt, jegyzeteket írta Makk Ferenc)

¹² Vö. pl. IFJ. HORVÁTH JÁNOS: *Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján*. In Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai*. 1. Az államalapítás kora. Székesfehérvár, 1967. (továbbiakban: IFJ. HORVÁTH 1967.) 106.; KRISTÓ 1985. 11.

¹³ GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: *A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése*. *Levéltári Szemle* 1990. 2. sz. 3.

helyenként összetéveszt Querfurti Brúnóval és Sankt Galleni Brúnóval is – „alázatosan elment Magyarországra, amelyet Fehér Magyarországnak (Alba Ungria) mondanak megkülönböztetésül a másik, Fekete Magyarországtól (Ungrie Nigre), azért, mert a nép sötét színű az etiópokhoz hasonlóan.”¹⁴ A laza időrendű munkában Brúnó mártírtihalála után emlékezik meg Adémar arról, hogy „István, Magyarország királya háborúval támadta meg Fekete Magyarországot (Ungriam Nigram), s kiérdemelte részint erővel, részint pedig félelem és szeretet révén azt az egész földet az igazság hitére téríteni.”¹⁵

A fekete magyarokkal kapcsolatos legkésőbbi keletkezésű az 1110 körül összeállított Nesztor-krónika vagy orosz őskrónika (Poveszty Vremennih Let/PVL), amely ugyanakkor a legkorábbi, vélhetően bizánci forrásokra visszamenő tudósításokat tartalmazza a fehér és fekete ugorokra vonatkozóan.¹⁶ Az előbbieket, a fehér ugrok kapcsán az orosz Őskrónika 7. századi szereplőket és eseményeket felsorolva megemlíti, hogy „azután fehér ugrok jöttek, és örökölték a slovének földjét. Ezek pedig Hérakleios (610–641 – T. S. L.) császár idejében tűntek fel, akik haddal támadtak Hozdroj (Chosroes, 596–628 – T. S. L.) perzsa császárra. És abban az időben voltak az obrok (avarok – T. S. L.) is, akik harcoltak Hérakleios császárral.”¹⁷ Utóbbiak, a fekete ugrok kapcsán 9. század végi népet és történeti személyt említve azt írja a PVL, hogy „ezek után jöttek a pecsenegek (besenyők-T. S. L.), majd a fekete ugrok vonultak Kijev mellett, aztán pedig Oleg (879–912 – T. S. L.) alatt.”¹⁸ A vitatható, pontosan nem keltezhető híradásokat csak feltételesen értelmezhetjük magyarokra, különösen igaz ez a fehér ugorok (ugrii bjelii) esetében, de a magyarokkal inkább kapcsolatba hozott fekete ugorokra (ugrii csjornii) utaló tömör tudósítás is nehezen értelmezhető. Legújabbban felmerült szövegkritikai alapon az a lehetőség, hogy az orosz őskrónika e híradásai ugyan a magyarokra vonatkoznak, de szemben a 11. század eleji forrásokkal nem alkalmasak a fehér és fekete magyarság elkülönítésére, meghatározására.¹⁹

A felsorolt, 11. század első évtizedében, második évtizedének végén, illetve a 12. század elején lejegyzett forrásaink alkotják a fekete és fehér magyarokra vonatkozó kétségtől gyér, önmagukban is, egymással ütköztetve pedig mindenképpen ellentmondásos forrásbázist. A három forráscsoport (Querfurti Brúnó, Adémar és orosz őskrónika) két-két, összesen hat híradása alapján egyértelműnek tűnik, hogy a 11. század elején mindenképpen létezhetett a fekete magyar megjelölés. Ezt igazolja, hogy a hat passzusból öt említette a fekete magyarokat vagy Fekete

¹⁴ ÁKÍF 165–166. (fordította Makk Ferenc); lásd még magyar vonatkozású részeinek kiadását GOMBOS: *Catalogus* I. 16. „abiit in provinciam Ungriam, quæ dicitur Alba Ungria, ad differentiam alteri Ungrie Nigre, pro eo quo populus est colore fusco velut Etiopes.”; vö. még legújabb kiadására BOURGAIN, P. (cura et studio) – LANDES, R. – PON, G. (iuvamen præstantibus): *Ademari Cabannensis Chronicon*. Turnhout, 1999. (továbbiakban: *Ademari Cabannensis Chronicon*) 152.

¹⁵ ÁKÍF 168–169. (fordította Makk Ferenc); lásd még magyar vonatkozású részeinek kiadását GOMBOS: *Catalogus* I. 16. „Stephanus rex Ungrie bello appetens Ungriam Nigram, tam vi quam timore et amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit.”; a szöveg újabb kiadására vö. *Ademari Cabannensis Chronicon* 155.

¹⁶ KRISTÓ GYULA (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995. (továbbiakban: HKÍF). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. 170–172. (fordította Ferincz István); régebbi kiadására vö. HODINKA ANTAL: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916. 33–35.; vö. a vonatkozó szöveghely angol kiadására CROSS, S. H. – SHERBOWITZ-WETZ, O. P. (Transl., ed.): *The Russian Primary Chronicle*. Laurentian Text. Cambridge, 1953. (továbbiakban: *Russian Primary Chronicle*) 55–56.

¹⁷ HKÍF 172. (Ferincz István fordítása)

¹⁸ HKÍF 172. (Ferincz István fordítása)

¹⁹ E szkeptikus, de jól indokolt álláspontra vö. BALOGH LÁSZLÓ: Megjegyzések a PVL fehér és fekete magyarjaihoz. AUSZ 121. tom. 2005. (továbbiakban: Balogh 2005.) 31–45.

Magyarországot. Ráadásul Querfurti Brúnó térített közöttük, hallott kereszténnyé térítésükről, Adémar pedig arról tudósított, hogy Szent István harcolt velük és kereszténnyé tette őket.²⁰ Logikai szempontból igen valószínűnek tűnik, hogy a fehér magyarok, Fehér Magyarország megjelölés is létezett, jöllehet a hat híradásból csak kettőben fordult elő.²¹

Az alábbiakban először a fekete magyarokkal kapcsolatos feltevéseket tekintjük át. Az első értelmezés etnikai jellegűnek tekintette a fekete magyar megjelölést, és a magyarokhoz csatlakozott kabarokkal/kavarokkal azonosította őket. Alapvetően Querfurti Brúnó hiteles tudósításaiból indultak ki, ezeket egészítették ki Adémar vitatott, nehezen keltezhető híradásaival, és esetleg kitértek az orosz őskronika tudósításaira is. Györffy György szerint Brúnó-Bonifác 1003 tavaszán Regensburgból lehajózott és a magyar udvar és egyház engedélyével Magyarország alsó részein térített, meg is sebesült. Értelmezése szerint Querfurti Brúnó Ajtony vezér Maros és Al-Duna közötti terítóriumán téríthetett. Brúnó Németországba való visszatérése után 1005 tavaszán újból Magyarországra jött, 1008 elejéig tartózkodott itt a pécsváradi apátságban. A fekete magyarok teljes megtérítéséről megemlékező levelében említett Szent Péter első legációját Azo pápai legátus tevékenységéhez kapcsolta, aki 1009 nyarán Pécsen szentelt püspökséget. A Brúnó által is említett erőszakos térítést Györffy összekötötte kimondatlanul is Adémar híradásával Fekete Magyarország megtámadásáról, ezért az Ajtony elleni hadjáratot 1008-ra keltezte.²² Nézete szerint „komoly érvek hozhatók fel amellet, hogy a fekete magyarok mögött kabarokat keressünk, akik a „fehér magyarok” hét törzséhez csatlakoztak.”²³ Györffy úgy vélekedett, hogy nem lehet vitás, hogy „Fehér-Magyarország a hét magyar törzs Magyarországa volt, a szerecsen lakosságú Fekete-Magyarország pedig csatlakozott kabar törzsek, a szaracén kálizok és varsányok, a székelyek stb. országa.”²⁴ Fogalmazása szerint „a fekete magyarok elsősorban a déli határvidékre telepített kabarokkal azonosíthatók”, de fekete magyarokat feltételez a későbbi hercegség (dukátus) bihari és nyitrai részein is.²⁵ Az orosz őskronika adataival kapcsolatban úgy vélekedett, hogy a fehér ugorokon magyarokat kell érteni, akik az elköltöző bolgárok helyére húzódtak a Dnyepertől keletre levő térségben a 7. században, míg a kabarokkal azonosítható fekete ugorok Kijev mellett vonultak el a besenyők megjelenésekor a 9. század végén.²⁶ Györffy értelmezésében tehát az előkelőbb magyarok viselték a fehér magyar, az alávett katonai segéd-nép, a kabarok pedig a fekete magyar megjelölést. Querfurti Brúnó a kabarok egyik területén, az al-dunai részeken (Krassó és Keve megyék területén) térített sikertelenül, majd István Ajtony ellen indított sikeres, 1008. évi hadjárata vezetett a fekete magyarok/kabarok megtérítéséhez.

Kristó Gyula hasonlóképpen Querfurti Brúnó híradásából indult ki, idekapcsolta hajóútját, az alsó részeken való térítést, de nyugatabbra levő vidéket vett gyanúba, a Duna bodrogi szakaszától a Szörénységig terjedő tájékat. Brúnó levelének erőszakos térítésre vonatkozó utalása alapján bevonta Adémar interpolálnak nevezett tudósítását István háborújáról Fekete Magyarország ellen, és azt Györffyyel megegyezően 1008-ra tette. Kizárta azonban azt, hogy Ajtony ellen folyt volna e háború, hiszen a csanádi püspökséget csak 1030-ban szervezték meg. Véleménye

²⁰ KRISTÓ 1985. 11.

²¹ A fekete és fehér magyarok említésének 5:2-es arányára vö. TÓTH 1997. 82.

²² GYÖRFFY 1977. 172–173.

²³ GYÖRFFY 1977. 166.

²⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Lásd: A nemzetségtől a vármegyéig. A törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Budapest, 1959. (továbbiakban: GYÖRFFY 1959) 76.

²⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: A kabar kérdés. In: uő.: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990. 92.

²⁶ GYÖRFFY 1959. 75–76. 242. jegyzet, 78–79. 18. jegyzet

szerint is Szent Péter első legációja Azo pápai legátus megjelenésére utal, aki a pécsi püspökség alapításánál jelen volt, alapítólevelében szerepel.²⁷ Mindezek alapján feltételezte, hogy a fekete magyarok lakhelye a pécsi püspökség területén, „a Duna mentén, a későbbi megyebeosztás szerint a folyó baranyai, Valkői és Szerémi szakaszán kereshető.” Míg a fekete magyarok lakhelye vonatkozásában véleménye eltért Györffyétől, megegyezett vele abban, hogy a fekete magyarokon a csatlakozott kabarokat kell érteni. Adémar sötét színre való utalása alapján úgy vélte, hogy „Fekete Magyarország onnan kaphatta nevét, hogy lakói bőr- és hajszínük alapján sötétebbek voltak annál a népességnél, amely Magyarország más részét, az ún. Fehér Magyarországot lakta.”²⁸ Későbbi, mohamedán népelemekre (káliz, böszörmény, izmælitæ) való utalások alapján úgy látta, hogy a pécsi püspökség Dráván inneni és túli részein kimutatható a hajdani kabar (kazár) nép emléke, és a fekete magyarokkal azonosítható kabarok egyik lakhelye e területen lehetett. E hipotézis értelmében István 1008-ban a fekete magyaroknak is nevezett kabarok egyik csoportja ellen indított háborút, akiknek erőszakos megtérítése után került sor területükön a pécsi püspökség megalapítására. Kristóhoz hasonlóan nagyjából e területre, a Balatontól a Dráváig húzódó részre helyezte az általa kházir (kazár)-koóroknak nevezett kabarok egészének szállásterületét Karácsonyi János. Egy fontos különbséget kell említenünk, Karácsonyi úgy vélte, hogy Koppány territóriumán laktak a fekete magyarok.²⁹

Etnikai eredetűnek vélte a fekete és fehér magyar megkülönböztetést a „kettős honfoglalás” elméletét felállító László Gyula is. Témájának megfelelően az orosz őskronikából indult ki, bár tárgyalta a 11. századi forrásokat is. Szerinte a fehér ugrok a „dunai bolgár honfoglalás korában, tehát nagyjából a 670–680-as évek táján telepedtek a Kárpát-medencébe, de keleti hazájukban már Hérakleiosz császár korában feltűntek.” Felvetette azt is, hogy az általa a 670-es évekre keltezett, első honfoglalás onogurjainak neve esetleg szavartoi aszfaloi (szárd) lett volna. Rekonstrukciója szerint a 10–11. századi hiteles tudósítások kétségtelenné teszik, hogy a Kárpát-medencében két rokon nép élt, az egyik – az orosz őskronikák szerint – korábban, a bolgár honfoglalással egy időben került volna hazánkba (680 táján), a másik, az Árpád vezette fekete magyarság pedig Oleg idejében, azaz a 9. század fordulóján.”³⁰ Elmélete szerint tehát nemcsak etnikai eredetű különbségek lehettek a fehér és fekete magyarok között, bár rokon népeknek tekinti őket, hanem eltérő időben is kerültek a Kárpát-medencébe.

Egy másik csoportba sorolható elméletek nem etnikai, hanem a hét törzsön belüli politikai, törzsi, területi megosztásnak tekintik a fehér–fekete magyar kettősséget. A kutatók általában említették az általános színszimbolikai jelentést, miszerint a fehér szín az előkelőségre, míg a fekete az alávettettségre utalt.³¹ Jómagam azt is felvettem, hogy a nomád népekre jellemző színnevekről lehet szó, amelyek az egyes törzsek égtájak szerinti földrajzi elhelyezkedésére, orientációjára vonatkoznak. Eszerint a nomádoknál a fehér szín a nyugatot, a fekete északot, a kék keletet, a vörös pedig a déli irányt jelölte.³² Egyes kutatók egy-egy törzshöz kapcsolták a

²⁷ A pécsi püspökség alapítólevelére – amelyet átiratokból, említésekben ismerünk – vö. ÁKÍF 92–94. (Ford. Piti Ferenc.)

²⁸ KRISTÓ 1985. 12–16.; hasonlóan lásd MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996.² Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. (továbbiakban: MAKK 1996.) 56.

²⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1055*. Oradea (Nagyvárad), 1926. 21., 32.

³⁰ LÁSZLÓ GYULA: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978. (továbbiakban: LÁSZLÓ 1978.) 137–146.

³¹ Lásd pl.: LÁSZLÓ 1978. 147.; Ifj. Horváth 1967. 108–110.; GOLDEN, P. B.: *Khazar Studies*. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Volásd I. Budapest, 1980. 103., 142.

³² TÓTH 1983. 7–8.; a színszimbolikai jelentésre vö. DE SAUSSURE, L.: *Le système cosmologique Sino-Iranien*.

fehér és fekete magyarokat. Ifj. Horváth János elemzésében ugyan figyelembe vette Querfurti Brúnó tudósításait is, mégis inkább Adémar híradásának elemzésére épített. Nézete szerint ugyan a krónikás már nem értette a fekete jelző értelmét, mégis Adémar Fekete Magyarország elleni háborúról szóló passzusa alapján következtetett ifj. Horváth a fekete magyarok korabeli lakhelyére. Összevetette ezt a tudósítást az Altaichi Évkönyv bejegyzésével a Gyula elleni 1003. évi háborúról, és a nagyfokúnak vélt hasonlóság alapján a fekete magyarokat a Gyula erdélyi territóriumára helyezte. Összegzése szerint „a nyugati források Ungaria Alba, ill. Ungaria Nigra megkülönböztetése a magyar államalapítás ideje táján részben földrajzi elkülönülést ...részint nyilvánvalóan hatalmi csoportosulást is jelentett.”³³ Más kutatókban is felmerült, hogy a gyulák törzsére vonatkozott a fekete magyar megjelölés, és Erdélyben volt a lakhelyük.³⁴ Jomagam első vonatkozó publikációjában lehetségesnek véltem, hogy „nomád orientációs szimbólum esetén a gyula törzse lehetett fekete magyar”, mivel Konsztantinosz határleírása szerint észak felé a besenyők voltak szomszédosak a magyarokkal, azaz vélhetően az Erdélyben lakó gyula törzsszel, és a fekete szín északi égtáj szerinti elhelyezkedésre utalt. A nyugati orientációt és előkelőséget is jelentő fehér színnév a fejedelmi törzsre vonatkozott. Utaltam ugyanakkor arra, hogy a fekete magyarok erdélyi lakhelye esetén „aligha jöhetett Brúnó hajóval az itt lakó fekete magyarokhoz”.³⁵ Más kutatók a keleti, a tiszántúli néprészeket vették gyanúba a fekete magyarok kapcsán. Szent István két ellenfele jött szóba, az erdélyi Gyula és a Maros-Al-Duna között lakó Ajtony. Ebben az értelmezésben szintén Adémar híradása játszott szerepet, aki Szent István háborújáról emlékezett meg Fekete Magyarország ellen, amelyet más források alapján azonosítottak a Gyula és Ajtony elleni harcokkal. E koncepció legjelesebb képviselőinek Hóman Bálintot és Váczy Pétert tekinthetjük.³⁶ Jomagam a fekete magyarokat mindenképpen a hét törzsen belül kerestem. Második vonatkozó tanulmányomban úgy véltem, hogy „egyes törzsek törvényszerűen oppozícióba kerültek az uralkodóval és a kereszténységgel szemben; rájuk vonatkozik a 11. század eleji forrásokban szereplő fekete magyar megjelölés.” Querfurti Brúnó térítésének feltehető dunai színhelye alapján, és Szent István lehetséges ellenfeleinek számbavétele után „Koppány és a Gyula népet” tekintettem fekete magyaroknak, Ajtonyt időrendi szempontból, az Istvánnal szövetséges Aba Sámuelhez köthető kabarokat pedig politikai, lokalizációs okokból zártam ki.³⁷ E tanulmányom logikáját követve, és a népvándorlás népeinél szereplő színneveket vizsgálva Klima László szintén politikai értelmezést fogadott el. Következtetése szerint olyan duális struktúrák jöttek létre, amelyben a hatalom, a vezető csoport a fehér színnevet használta, míg ellenfeleit, az alávetett, fellázadó csoporto(kat) fekete színnévvel illette. Klima szerint a magyarság függő helyzetét az onogur és a kazár korszakban jól tükrözi szavárd („fekete fiúk”)

Journal Asiatique 1923. 235–297.; LUDAT, H.: Farbenbezeichnungen in Völkernamen. In *Saeculum* bd. 4. 1953. (továbbiakban: LUDAT 1953.) 138–155.; PRITSACK, O.: Orientierung und Farbsymbolik. In *Saeculum* bd. 5. 1954.. (továbbiakban: PRITSACK 1954.) 376–383.

³³ IFJ. HORVÁTH 1967. 107.

³⁴ A Karának (= fekete) olvasott Kér törzsre gondolt PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I–II. Budapest, 1899.²I. 395. 88. jegyzet., KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent István király élete*. Budapest, 1904. 20.

³⁵ TÓTH 1983. 6–8.

³⁶ BALANYI GYÖRGY: *Szent István*. Budapest, 1931. 14.; VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony. In *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének 60-ik évfordulójára*. Budapest, 1938. 502.; uő.: A korai magyar történet néhány kérdéséről *Századok* 1958. 1–4. sz. 333.; HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA: *Magyar Történet* I. Budapest, 1928. 182–183.; BÓNIS GYÖRGY: *István király*. Budapest, 1956. 127.

³⁷ TÓTH 1987. 27–28.

népneve, amelyet a Perzsia vidékén letelepedett, kazároknak alávetett néprész továbbra is viselt. Véleménye szerint a PVL 7. századi fehér ugorjai az uralkodó onogurokat jelölték, a fekete ugorok pedig a magyarok voltak e korszakban. A magyarság a honfoglalás után megszabadulván „függő helyzetéből és ennek bélyegétől, a fekete ugor névtől... már önmagán belül különböztetett meg fehér és fekete magyarokat.” Klima ugyanakkor nem adott választ arra, hogy a hét törzsön belül kell-e keresni a fekete magyarokat a honfoglalás után, a 11. század elején vagy pedig a kabarokkal azonosíthatjuk őket. Nem elemezte igazán az orosz őskronikát, különösképpen pedig nem vizsgálta a 11. század eleji forrásokat (Querfurti Brúnó, Adémar) hipotézise szempontjából. Valójában egy általános népvándorlás kori logikai rendszerbe; a hatalom és ellenzék, a jó és rossz, a kereszténység és a pogányság duális rendszerébe illesztette be a fehér és fekete színneveket, és ezeket adaptálta a magyarokra is. Elismerte ugyanakkor, hogy elmélete legalábbis azon népek esetében (pl. fehér horvátok, fehér oroszok), ahol csak az egyik színnév maradt fenn, „csak gyanúkat fogalmazhatjuk meg, de az általunk bizonyítani kívánt duális struktúrába nem illeszthetők be.”³⁸ Végezetül találkozunk olyan értelmezéssel is, amely a fehér és fekete kettősséget szélesebben, hadrendi alapon értelmezi, az előkelőbb jobb szárnyat jelölték fehér színnel, míg a kevésbé előkelő bal szárnyat a fekete színnel.³⁹ Jómagam harmadik tanulmányomban az orosz őskronika vonatkozó adatai, az etelközi magyar törzsek szállásterületeinek besenyő analógiával történt rekonstrukciója alapján arra a következtetésre jutottam, hogy „a fekete ugorok a Dnyepertől keletre lokalizálható keleti magyar törzsekkel azonosíthatók, míg a fehér ugorok esetében a Dnyepertől nyugatra lakó nyugati magyar törzsekre gondolhatunk.” A honfoglalás után, a Kárpát-medencében is a szállásterület keleti felében lakó négy törzset (Nyék, Kürtgyarmat, Jenő és Keszi) tekintettem fekete magyarnak, amely törzsek közül az Ajtony és a Gyula vezette törzseket ismerjük.⁴⁰ Más munkámban úgy fogalmaztam, hogy a fekete magyar megjelölés „a keleti magyar törzsekre vonatkozhatott, akik a szállásterület keleti felében (Dnyeper és Don) között laktak, s akiknek egy része a Kaukázus vidékére költözött. E csoport egy része vonulhatott el Kijev mellett a honfoglalás idején. Lehetséges, hogy e színmegjelölés sötétebb bőrszínükkel állt kapcsolatban, s török etnikumú csoportot sejtethünk bennük: Ennek megfelelően a fehér magyarok nyugati törzsek lehettek, akiknek világosabb bőrszíne talán más etnikumot (finnugor) rejtethetett.”⁴¹

Az etnikai, politikai-törzsi magyarázatok mellett még egy lehetőség merült fel a fekete magyarok, illetve a fehér-fekete kettősség értelmezésére. Mind Querfurti Brúnó, mind pedig Adémar utalt a fekete magyarok pogány voltára, térítettek közöttük, végül pedig erőszakkal kereszténnyé tették őket.⁴² A Vata-féle pogánylázadás segítségével hatalomra került, azt szigorú intézkedéssel felszámoló I. Andrászt a krónika fehérnek és katolikusnak (albus et catholicus) nevezte.⁴³ A fenti adatok alapján feltételeztem, hogy a fehér-fekete kettősség a kereszténység és pogányság ellentétét is kifejezhette, hiszen Adémar szerint Fehér Magyarország uralkodójaként

³⁸ KLIMA LÁSZLÓ: Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. In *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXII* (1987–1989). Miskolc, 1993. (továbbiakban: KLIMA 1993.) 115–126; uő: Fehérvár, Fejéregyháza, Fehértemplom. *Névtani Értesítő* 1993. 185–191.

³⁹ LÁSZLÓ GYULA: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944. (Reprint 1988.) 182–183., 202.

⁴⁰ TÓTH 1997. 84., 87–88.

⁴¹ TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Leveidtől a Kárpát-medencéig*. Szeged, 1998. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. (továbbiakban: TÓTH 1998.) 94.

⁴² TÓTH 1983. 8.

⁴³ SRH I. 344.

támadott István a pogány Fekete Magyarország ellen. Az Istvánnal szembekerülő pogány magyar törzsek tekinthetők tehát fekete magyaroknak.⁴⁴

A források és az eltérő értelmezések (etnikai, politikai, vallási) áttekintése után újra fel kell vetnünk a kérdést, meg tudjuk-e határozni forrásaink alapján, kik voltak a fekete magyarok, miért nevezhették őket így, hol laktak, és hol folytathatta közöttük eredménytelen térítőmunkáját Querfurti Brúnó. Előre kell bocsátanom, hogy biztos megoldást a források gyér száma, értelmezési problémáik és ellentmondásaik miatt aligha adhatunk. Más forrásokat, analógiákat is alkalmaznunk kell, amelyek érvényessége, idekapcsolása természetesen megkérdőjelezhető, de más lehetőségünk, úgy gondolom, jelenleg nincs.

Forrásaink közül Querfurti Brúnó híradásával kell kezdenünk. Aligha vitatható, hogy ő az egyetlen vitathatatlanul hiteles forrásunk, aki biztosan járt a fekete magyarok között, és egyik munkájában röviden be is számolt erről. Brúnó feltételezhetően hallotta e megnevezést, tehát nemcsak korabeli, hanem vélhetően a magyarok között is elterjedt névről lehet szó. Sajnos Brúnó nem árulja el az elnevezés okát, vélhetően azért, mert maga sem volt ezzel tisztában, valószínűleg nem is érdekelte. Vérbeli hittérítőként, aki hivatásának érezte a pogányok megtérítését, akár a mártíromság vállalása árán is, csak a térítés eredményessége foglalkoztatta. Ez pedig saját bevallása alapján is csak vérszegény eredményeket hozott, hiszen balsikerű munkának (sinistro opere) minősíti maga is saját igehirdetését, ugyanerre utalhat a „gyenge vállal” (infirmum humero) kitétel is. Utóbbi ugyan lehet István nagyobbik legendája vagy akár Brúnó kései legendája alapján úgy is értelmezni, hogy a pogányok meg is sebesítették, de a hangsúly mindenképpen a térítés sikertelenségén van. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy Brúnó levelében is utal saját térítőmunkájára, mint eredménytelen időtöltésre, de ekkor minden különösebb megjelölés nélkül csak magyarokról beszél. Számára tehát a magyarok vagy a fekete magyarok elnevezés – úgy tűnik – nem jelentett semmiféle érdemi különbséget. Brúnó térítésének helyszínét illetően hangsúlyozni szokták, hogy Regensburgból hajóval ment Magyarországra. Mindez valóban Duna menti színhelyet sugallna, de pusztán ezért nem zárhatunk ki más területet sem, folytathatta útját a későbbiekben szárazföldön is. Bonifáccal való azonossága esetén Magyarország alsó részein téríthetett, de kérdéses, hogy a nagyobbik István-legendát utalása mennyire értendő szó szerint, és csakis a déli részekre vonatkoztatható-e, s persze azon belül inkább a dunántúli vagy pedig a Dunától keletre levő területre. Querfurti Brúnó saját tapasztalataira épülő tudósítása alapján csak annyit tudunk meg a fekete magyarokról, hogy Magyarországon laktak, pogányok voltak és ő nem ért el eredményt térítésüket illetően. II. Henrik írott levelében valamivel több információhoz jutunk a fekete magyarokat illetően, ezt Brúnó valamilyen szóbeli értesülésből szerezte, így hitelessége már valamivel csekélyebb, mint saját személyes tapasztalatára épülő híradása. A német uralkodóhoz írt levelében utalt arra, hogy a fekete magyarokat erőszakkal megtérítették, és megérkezett hozzájuk Szent Péter első legációja, azaz az első pápai követség. Brúnó e levelében tehát arról ad hírt, hogy szemben saját eredménytelen missziójával teljes sikert aratott a térítés, valamennyi fekete magyar megtért. Brúnó humánumáról tanúskodik, hogy bár az eredménynek – amelyet a későbbi pogánylázadások (1046, 1061) ismeretében némi

⁴⁴ TÓTH 1983. 8.; TÓTH 1987. 28.; hasonló értelmezésre vö. KOSZTOLNYIK, Z. J.: *Hungary under the early Árpáds, 890s to 1063*. New York, 2002. 99–100.; Klima értelmezése szerint a központi hatalmat és kereszténységet megőrző Andrásnak és Bélának járt ki a fehér jelző, míg pogány testvérüknek, Leventének nem, vö. KLIMA 1993.; valójában a krónika csak Andrást nevezi fehérnek és katolikusnak (albus et catholicus), Bélát viszont kopasznak és barna színűnek (calvus et colore brunus), vö. SRH I. 344, 360, 180; ezt azt jelentheti, hogy a krónikás Andrást kereszténynek, Bélát pedig kopaszra nyírt pogánynak tüntette fel, vö. TÓTH 1983. 8.

szkepszissel fogadhatunk – kétségkívül örült, az erőszakos térítés módszereit, némelyek megvakítását elítéli. A megvakítás későbbi párhuzamára a pogány hajlamúnak említett Vazul esetét hozhatjuk fel, akit ezáltal az uralkodásra alkalmatlanná tettek.⁴⁵ Önmagában Brúnó levele sem tanúskodik a fekete magyarok kilétéről, az elnevezés okáról. A kutatás okkal gondolt arra, hogy a pécsi püspökség 1009. augusztus 23-i alapítólevelében szereplő Azo ostiai püspökhöz, pápai legátushoz kapcsolhatjuk a Brúnó által említett pápai követséget. Brúnó értesülhetett a pápai legáció megjelenéséről, amely kapcsolódott az egyházszervezéshez; 1009-ben új egyházmegyék alakultak, a pécsi és talán a kalocsai és az egri püspökségeket állították fel.⁴⁶

A fekete magyarok erőszakos megtérítését a kutatók egy része az Adémar krónikájában levő keltezetlen háborúval kötötte össze, és Querfurti Brúnó levelének kikövetkeztethető dátuma –1008 vége vagy 1009 eleje – alapján 1008-ra datálta Szent István hadjáratát. Továbbá feltételezték, hogy maga Brúnó-Bonifác is 1003-ban, majd később is ott próbált téríteni, ahol a fekete magyarok laktak, és amelyet István király 1008-ban megtámadott, s erőszakkal térített kereszténységre.⁴⁷ Úgy vélem, hogy a két forrást nem kapcsolhatjuk így össze. Brúnó kétféle térítésről számolt be, saját szelíd, eredménytelen kísérletéről, majd az erőszakos, kényszerszerű alkalmazó, sikeres térítésről. Brúnó alapján azonban nem kell feltétlenül olyan belháborúra gondolnunk, amely Adémar tudósításában egyértelműen megjelenik, és a keresztény hitre térítés előfeltételeként szerepel. A francia krónikás laza időrendet alkalmazó munkájában Szent István háborúja nem belháborúnak tűnik, hanem két külön ország harcának, a keresztény Magyarország és a pogány Fekete Magyarország küzdelmének. Valójában bármelyik államszervező háborúval azonosíthatjuk e háborút; a Koppány elleni 997-es harcra, vagy még inkább a Gyula elleni 1003-as hadjáratra, akár a bizonytalan időpontban Ajtony ellen folytatott támadásra is gondolhatunk. Tekintettel arra, hogy külföldön, az Altaichi Évkönyv tanúbizonysága szerint a Gyula elleni hadjáratot ismerték, és az erdélyi territóriumot külön országnak (regnum) titulálták, ezért valóban erre a hadjáratra vonatkozhat Adémar érdekes tudósítása.⁴⁸ Nem szükséges tehát beiktatnunk egy 1008-ra keltezhető hadjáratot akár a forrásokban névszerint említett Ajtony, akár pedig a forrásokban nem is szereplő ellenség, a kabarok egy csoportja, törzse ellen. Az is okkal feltételezhető, hogy Szent István aligha küldte volna az előkelő térítőörseket és merseburgi püspököt egy még nem pacifikált területre, még ha az saját maga által is bevallottan vágyott a vértanúságra.⁴⁹ Adémar tudósítása érdekesen tükrözi István államszervező harcait, annak vélhetően egy állomását kiragadva. Valójában e híradás csak azt erősíti meg, hogy voltak fekete magyarok, István sikeresen harcolt velük és erőszakkal keresztény hitre térítette őket. Querfurti Brúnó és Adémár tudósításában csak az a közös, hogy mindkettő említi a térítésnél az elkerülhetetlen erőszakot. A két híradás alapján sem lehet pontosan behatárolni a fekete magyarok lakhelyét, hiszen aligha biztos, hogy Brúnó azon a területen térített, amelyet István király korábban vagy később megtámadott, ráadásul több ellenfélről van tudomásunk a forrásokban.

⁴⁵ SRH I. 320.

⁴⁶ KOSZTA LÁSZLÓ: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapító*. Budapest, 1988. 183–186.; a pécsi és kalocsai érsekséget említi, s a kalocsai metropolia felállítását feltételezi MAKK 1996. 56.

⁴⁷ GYÖRFFY 1977. 166., 172–173.; KRISTÓ 1985. 12–16.

⁴⁸ Az Altaichi évkönyvek az elveszett Nagyobb Hildesheimi Évkönyvből vett tudósítására vö. ÁKÍF 238. (ford. Makk Ferenc); Ifj. HORVÁTH 1967. 107.

⁴⁹ II. Henrikhez írt levelében írja Brúnó, hogy „túlzottan féltek, hogy (vértanú)halált akarok halni. Ezt bizonyára megtettem volna, s meg is teszem...”, ÁKÍF 90. (Ford. Thoroczkay Gábor)

Adémar egy olyan információt adott, amely segítséget adhat a fekete és a fehér magyarok kilétének felderítéséhez. Szerinte két ország volt. Az egyiket, amelyikben Brúnó püspök is járt, és amelyiknek István volt a királya, Magyarországnak vagy Fehér Magyarországnak nevezték. A másikat, amelyiket István megtámadott, Fekete Magyarországnak hívták. A francia krónikás szerint Fekete Magyarország népe, a fekete magyarok színe (bőrszíne) sötét, mint az etiópoké. Adémar tudósítása kétségtől érdekes, hitelessége – nemcsak az interpoláció felmerült, bár újabban elvetett gyanúja miatt – azonban kérdéses. Adémar nem szemtanú, nem járt soha Magyarországon, nem térített a fekete magyarok között, mint Brúnó, aki egyáltalán nem tett említést az elnevezés okáról. Így Adémar magyarázata a fekete magyarok sötét bőrszínéről naív következtetésnek tűnik, amely egyébként jellemző volt a középkori krónikásokra. Párhuzamként említhetem Kézai Simon és a 14. századi krónikakompozíció állítását arról, hogy Szkítia lakóinak színe „inkább fekete, mint fehér.”⁵⁰ A *Descriptio Europæ Orientalis* névtelen szerzője szerint a magyarok színe fekete.⁵¹ Így nem szükséges, hogy Querfurti Brúnó és Adémar fekete magyarjait feltétlenül sötétebb bőrű, a magyaroktól különböző mohamedán népességnek,⁵² és/vagy kazár kabaroknak tekintsük, ahogy azt a kutatásban többen is feltételezték. Kétségtelen, hogy a 11–13. századi Magyarországon szép számmal lakott izmærita, mohamedán, káliz és székely népesség a pécsi püspökség területén is.⁵³ Arra azonban nincs egyértelmű bizonyítékunk, hogy ezek a csatlakozott kabarokhoz kapcsolhatók. Nem tudjuk ugyanis bizonyosan, mikor kerültek e mohamedán népelemek a Kárpát-medencébe, a honfoglalás idején vagy pedig később. Ráadásul Querfurti Brúnó a fekete magyarok teljes megtéréséről ír levelében, így mindenképpen furcsa lenne, ha a 12–13. században a megtértek utódai újfent mohamedánok lennének. Az sem tekinthető bizonyítottnak, hogy a kabarok 11. század eleji leszármazottjai sötétebb bőrszínűek lettek volna, mint a magyarok. Így Adémar magyarázatát inkább tekinthetjük egy középkori toposznak a magyarokra vagy a magyarok egy csoportjára vonatkozóan, mintsem hitelt érdemlő információnak, amelyből következtethetnénk a fekete magyarok etnikumára vonatkozóan. Adémar Fehér Magyarországaival kapcsolatban érdemes arra utalni, hogy két passzusában felváltva használja a Magyarország és Fehér Magyarország megnevezéseket, míg Querfurti Brúnónál a magyarok és fekete magyarok vonatkozásában tapasztalhatunk hasonlót.

Az orosz őskrónikában szereplő fehér és fekete ugorok kiléte is rejtélyes kérdést jelent. A 7. században feltűnő ugorok az eredeti bizánci forrásban még bizonyára türk néven szerepeltek. Ez akkor jelölhette a türköket, kazárokat, bolgárokat is. Ez a türk elnevezés a 9–10. században már a magyarokra vonatkozott, így a szlávok által nekik adott ugor név került be a Nesztor-krónikába.⁵⁴ A krónikás próbálta elkülöníteni egymástól a két népet, ezért a korábbi ugor (türk) népet fehér ugoroknak, a későbbi, 9. század végi, Kijev mellett elvonuló, honfoglaló ugor (türk) népet fekete ugoroknak nevezte. A nehezen értelmezhető tudósítások ugyanakkor nem zárják ki azt, hogy mindkét nép betelepedett a Kárpát-medencébe; így e forrás alapján sem a kettős honfoglalás

⁵⁰ SRH I. 45., 252.

⁵¹ GÓRKA, O. (ed.) *Anonymi Descriptio Europæ Orientalis*. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII. exarata. Cracoviæ, 1916. 49. – a forrás fordította BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA: *A Descriptio Europæ Orientalis eszmei háttere és politikai célzatossága*. Bölcsészdoktori értekezés. Kecskemét, 1985.

⁵² IFJ. HORVÁTH 1967. 106.

⁵³ KRISTÓ 1985. 16.

⁵⁴ Vö. pl.: VERNADSKY, G. – FERDINANDY, M.: *Studien zur ungarische Frühgeschichte*. I. Lebedia. II. Álmos. München, 1957. 13.

elmélete nem vethető el,⁵⁵ sem pedig az, hogy a fehér és fekete ugorok 9. századi honfoglalását vonta össze a krónikás.⁵⁶ Balogh László az utóbbihoz hasonló következtetése szerint mind a fehér ugorok, mind pedig a fekete ugorok magyarok, mindkettőjük esetében a honfoglalásra utalt a PVL. Szövegkritikai elemzése értelmében Niképhoros pátriárka volt a szláv szöveg előképe, és az idézett forrásban két szerkesztő munkáját lehet felfedezni. Az első szerkesztő tévesen kapcsolta a 7. század ugorjaihoz, valójában a türkökhöz, kazárokhoz a honfoglaló fehér ugorokat. A másik szerkesztő, átdolgozó ugyanakkor „már nem volt tisztában azzal, hogy a fehér ugorokra vonatkozó mondat valójában honnan veszi eredetét”, s mivel bekerült egy türkökre, avarokra vonatkozó betét is, ezért a besenyőkkel záruló rész végén „tett egy rájuk (ti. az ugorokra – T. S. L.) vonatkozó utalást.” Így a fekete ugor elnevezés voltaképpen e kései szerkesztőtől származhat, a PVL „egy átdolgozójának figyelmetlenségéből adódó hírkettőződéséről van szó.”⁵⁷ E feltevés elfogadható, mindenesetre továbbra is lehetségesnek tartom, hogy a fehér ugor elnevezés nem a magyarokra vonatkozik, hanem a 7. századi türk népre, valószínűleg leginkább a kazárokra vagy esetleg az onogur-bolgárookra.⁵⁸ A fekete ugor elnevezésben viszont kronológiai okoknál fogva is kereshetjük a magyarokat vagy fekete magyarokat. A PVL alapján ugyanakkor valóban nehéz megállapítani, hogy kiket és főként miért illettek e fehér és fekete ugor megnevezéssel.

Forrásaink alapján valószínűsíthető, hogy a fekete magyar megjelölés a 11. század első évtizedében elterjedt és ismert megjelölés volt a Kárpát-medencében élő, zömében még pogány magyar népességre vagy legalább egy részére vonatkozóan. Querfurti Brúnó 1003-ban és később is térített náluk, és híradással volt erőszakos megtérítésükről is. A kortárs francia krónikás is hallott róluk, valószínűleg toposzt alkalmazva sötét bőrszínükkel magyarázta elnevezésüket, tévesen külön országot tulajdonított nekik, amelyet a másik, Fehér Magyarország uralkodója meghódított és keresztény hitre térített. Az orosz őskrónikába is bekerültek fekete ugor néven a fekete magyarok a honfoglalás időszakára vonatkozóan, míg a fehér ugorokat egy korábbi időszakban említették, bár e különbségtétel fakadhat a PVL szerkesztéséből is. Érdekes mindenesetre, hogy az időben korábbi vagy legalábbis korábbinak vélt ugorok kapták a fehér, míg a szövegben később említett ugorok a fekete jelzőt.

A fekete magyarokat említő forrásaink alapján nem tudunk minden szempontból kielégítő magyarázatot adni az elnevezés eredetére, a fehér és fekete magyar kettősség feloldására. Amennyiben e rejtély egyáltalán megfejthető, hasonlatosan más magyar őstörténeti problémákhoz, valamilyen korabeli analógiát kell keresnünk e megnevezések hátterére. Jóllehet a nomádoknál valóban az előkelőség, nemesség jelölésére szolgált a fehér, míg az elnyomott, alávett státusra utalt a fekete színnev, korántsem biztos, hogy itt is erről van szó. Hasonlóképpen a korábban említett égtáji, orientációs színnevek – a fehér nyugati orientációt, a fekete északi égtájat jelölne – sem nyújtanak kielégítő megoldást.⁵⁹ A kereszténység–pogányság ellentéte sem ad megoldást, különösképpen a korai idősakra vonatkozóan.

⁵⁵ Vö. LÁSZLÓ 1978. 137–140.

⁵⁶ Erre lásd TÓTH 1983. 4–5.; hasonlóképpen TÓTH 1998. 92–93.; a fehér és fekete ugorokat egyaránt honfoglaló magyaroknak tekinti még KRISTÓ GYULA – H. TÓTH IMRE: Az orosz évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról: AUSz 103. tom. 1996. 26–27.

⁵⁷ BALOGH 2005. 34., 36–37., 45.

⁵⁸ Kazárokra utalhatott a fehér ugor elnevezés, vö. LUDAT 1953. 143. 18. jegyzet; IFJ. HORVÁTH 1967. 101.; feltételelesen fogadta csak el MACARTNEY, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930. (továbbiakban: MACARTNEY 1930.) 175.; bolgárookra MORAVCSIK GYULA: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 1930. 3–4. sz. 107.; onogurokra mint fehér ugorokra a legújabban KLIMA 1993.

⁵⁹ Vö. 32. jegyzet.

VII. Konsztantinosz bizánci császár (944–959) 10. század közepén összeállított nagyszerű munkája, *A birodalom kormányzása* (*De administrando imperio*), amely a korabeli világ nagyszerű kézikönyve, kompendiuma, nyújt segítséget.⁶⁰ A bizánci császár két szláv nép esetében is használja a fehér megjelölést; az egyik a szerb, a másik a horvát. A szerbekről elmondja, hogy a „kereszteletlen szerbektől származnak, akiket fehéreknek (aszprón) is neveznek, s akik Turkián túl azon a helyen laknak, melyet ők Boikinak neveznek.”⁶¹ A horvátokkal kapcsolatban még részletesebb híradást közöl, náluk is kétféle horvát népet különböztet meg. Az első híradás szerint a „horvátok akkortájt Bajivarián túl laktak, ahol most a fehér horvátok (Belokhróbatoi) vannak.”⁶² Majd úgy folytatja a bizánci császár, hogy a horvátok egy része elvándorolt, legyőzte a dalmáciai avarokat, a „többi horvát Frankország táján maradt, és most belochrovátúnak (Belokhróbatoi), azaz fehér horvátoknak (aszproi Khróbatoi) nevezik őket, s saját fejedelmük van.”⁶³ A dalmáciai horvátokkal kapcsolatban arról is tudósít, hogy ezek „a kereszteletlen, s a fehérnek (aszprón) nevezett horvátoktól származnak, akik Turkián (Magyarország – T. S. L.) túl, Frankországhoz közel laknak és a kereszteletlen szerb szlávokkal szomszédosak.”⁶⁴ Végezetül elmondja, hogy „Nagy Horvátország (megalé Khróbatia), amelyet fehérnek (aszpré) is neveznek, a mai napig kereszteletlen, épen úgy, mint a vele szomszédos szerbek.”⁶⁵ Ezt az információt megismétli, amikor azt állítja, hogy a kereszteletlen, fehér szerbekkel nemcsak Frankország szomszédos, hanem a „Féhernek (aszpré) is nevezett kereszteletlen Nagy Horvátország (megalé Khróbatia) is.”⁶⁶ A fenti tudósítások alapján teljesen világos, hogy a 10. század közepén kétféle szerbet és horvátot különböztettek meg. Az eredeti lakhelyükön maradó, a magyar törzsszövetségtől északnyugatra lakó szerbeket fehér szerbeknek nevezték, míg a leköltözőket csak szerbeknek. Hasonlóképpen az eredeti lakhelyükön maradó, a magyar törzsszövetséggel északkelet felől szomszédos horvátokat fehér horvátoknak nevezték, míg a leköltöző, dalmáciai horvátokat csak horvátoknak. Fehér Horvátország másik megnevezése megalé Khróbatia, azaz Nagy Horvátország volt. E nagy jelző világosan jelzi azt, hogy ez volt a horvátok régi, eredeti lakhelye, amelyre Konsztantinosz is utalt. A horvátok és a szerbek esetében a bizánci császár csak a lakhelyükön maradókra vonatkoztatta a fehér jelzőt, ugyanakkor nem említette azt, hogy az elköltözőket fekete jelzővel illették volna. Egy távoli nép esetében azonban használja e művében is a fekete jelzőt, ezek a bolgárok. A császár megemlíti, hogy az úgynevezett Fekete Bulgária (mauré legomené Bulgaria) meg tudja támadni a kazárokat.⁶⁷ Utal arra is, hogy a Dnyeper folyón át az oroszok át tudnak járni Fekete Bulgáriába (mauré Bulgarian), Kazáriába és Szíriába.⁶⁸ A fekete bulgárokról az Orosz Őskronika, a PVL is utal.⁶⁹ Fekete Bulgária lokalizációja vitatott. Felmerült, hogy a Kubán vidéken lehetett, más álláspont a Dnyeper és a Don közé helyezte.⁷⁰ Bár elvileg Fekete Bulgáriát azonosíthatnánk

⁶⁰ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. (Reprint, 2003, Olajos Terézia bevezető tanulmányával). (a továbbiakban: DAI)

⁶¹ DAI 152–153 (32/2–4)

⁶² DAI 142–143 (30/61–63)

⁶³ DAI 142–143 (30/71–73)

⁶⁴ DAI 146–147 (31/3–6)

⁶⁵ DAI 152–153 (31/83–84)

⁶⁶ DAI 152–153 (32/5–6)

⁶⁷ DAI 64–65 (12/3)

⁶⁸ DAI 186–187 (42/77–78)

⁶⁹ Russian Primary Chronicle 76.

⁷⁰ JENKINS, R. J. H. (ed.): *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio*. Vol. II. Commentary. London, 1962. (továbbiakban: Commentary) 62.; LUDAT 1953. 153.

a volgai Bulgáriával is, de ezt általában elvetették.⁷¹ A volgai Bulgáriát ugyanakkor Fehér vagy Nagy Bulgáriának tekintették.⁷² Tény, hogy Julianus barát utazásakor Nagy Bulgáriának (Magna Bulgaria) nevezték a volgai magyarok szomszédságában levő bolgár szállásterületet.⁷³ Így valószínű, hogy a horvátokhoz hasonlóan a régebbi vagy legalábbis régebbinek vélt szálláshelyen lakó volgai bolgárok területét nevezték nagynak (réginek) és talán fehérnek, míg az elköltöző, kazárokkal és szlávokkal szomszédos bolgár csoport kaphatta a fekete jelzőt, területük pedig a Fekete Bulgária megjelölést.

A konsztantinoszi analógia alapján azt a merész következtetést tehetjük, hogy a tágabb értelemben vett korszakban, legalábbis a 9–11. században a helyén maradó népességet illeték fehér jelzővel, míg az elköltözők kapták a fekete megnevezést. Így a közép-európai térségben a magyar szállásterületől északra levő Nagy vagy Régi Horvátország „öslakói” a fehér horvátok voltak, hasonlóval magyarázhatjuk a fehér szerb elnevezést is, míg a távolabbi, kelet-európai térségben lakó fekete bolgárok onnan kaphatták nevüket, hogy máshonnan költöztek ide. Az analógia alapján az orosz őskronika fekete ugorjai, fekete magyarjai arra a népességre vonatkoztak, akik elhagyták egykori lakhelyüket, a volgai Nagy Bulgáriával (Magna Bulgaria) szomszédos Nagy/Régi Magyarországot (Magna Hungaria), amelyet Fehér Magyarországnak is nevezhetünk és beköltöztek a Kárpát-medencébe. A helyén maradó volgai bolgárokkal szomszédos fehér magyar csoportra vonatkozott az Al Balhi hagyomány híradása is.⁷⁴ A 11. század elején e honfoglaló fekete magyarság utódai között térített eredménytelenül Querfurti Brúnó, aki nem tett különbséget magyar és fekete magyar között. Valójában nem is volt ilyen különbség, csak Adémar próbálta magyarázni az általa nem ismert fekete magyar elnevezést toposz alapján. A pogány fekete magyarok közötti erőszakos térítés, István államszervezése után kereszténnyé vált Fekete Magyarország, csak a távoli, Volga menti Ungaria Maior, Fehér Magyarország maradt pogány, amelynek felkeresésére és megtérítésére Julianus barát és társai vállalkoztak a 13. században. Julianust és társait hasonló buzgalom fűtötte, mint Querfurti Brúnót, aki saját szavaival élve azért ment a fekete magyarokhoz az evangélium hirdetésére, mert elhatározta, hogy „nem fogom sem az álmod addig szemeimre, sem a nyugalmat szempilláimra engedni, amíg meg nem találom Krisztust.”⁷⁵ A domonkos barátok pedig a „keresztény magyarok történetében azt találták, hogy van egy másik, Nagyobb Magyarország (Ungaria maior), ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött.”, s „megszánták ezeket a magyarokat, akiktől származtak, hogy mind az ideig hitetlenségben tévelyegnek.”⁷⁶ Előbb Ottó próbálkozott társaival a magyarok felkutatásával, majd Julianus 3 társával együtt, végül Julianus találta meg a pogány magyarokat, Nagy/Régi és feltevésem szerint Fehér Magyarország öslakóit a nagy Etil folyó (Volga) mellett (iuxta magnum flumen Ethyl), szót is értett velük. Kitűnt, hogy e magyarok a „régiek hagyományából tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.”⁷⁷

⁷¹ LUDAT 1953. 153.

⁷² LUDAT 1953. 153.

⁷³ A Julianus első útjáról készült ún. Riccardus jelentésre vö. SRH II. 539.; fordítására vö. GYÖRFFY GYÖRGY (vál., ford.) – GY. RUITZ IZABELLA (ford.): *Julianus barát és Napkelet felfedezése*. Budapest, 1986. (továbbiakban: GYÖRFFY 1986.) 67.

⁷⁴ HKÍF 49–51.

⁷⁵ ÁKÍF 88. (Thoroczkay Gábor fordítása) – az idézet a Zsoltárok könyvéből való, vö. Zsolt 132 (131) 4., 5. – lásd 88. 246. jegyzet.

⁷⁶ GYÖRFFY 1986. 61.

⁷⁷ GYÖRFFY 1986. 68.

Végezetül a fekete magyarok kapcsán érdemes arra is utalnunk, hogy Konsztantinosz tudósítása szerint kettészakadtak a Kazária közelébe, Levediába költözött és szavartoi aszfaloj (szabartoi aszfaloj) néven említett magyarok egy besenyő támadás következtében. A kelet felé, „Perzsia vidékén” letelepedett néprészt a régi néven továbbra is szavartoi aszfalojnak hívták, és a nyugatra vonuló magyarok tartották velük a kapcsolatot még a 10. század közepén, Konsztantinosz császár korában is.⁷⁸ A bizánci császár *De Cerimoniis* című munkájából tudjuk, hogy a szavárd népnév jelentése „fekete fiúk” (*maura paidia*) volt.⁷⁹ E népnév-etimológia elfogadása esetén gondolhatunk arra, hogy a Konsztantinosznál megőrzött szavartoi aszfaloj népnév hasonlóképpen fekete ugor, illetve fekete magyar jelentéssel bír, mint az orosz őskronikában vagy a 11. század eleji nyugati forrásokban szereplő népnév.⁸⁰ Valószínű, hogy mind a nyugat felé, Etelközbe vonuló és a Kárpát-medencébe beköltöző néprész és a kelet-délkelet felé elszakadó néprész egyaránt viselhette a fekete magyar megnevezést és csak az őshazában, a volgai Magna Hungáriában maradtak tekinthetők fehér magyaroknak. Így azt a szkeptikus véleményt aligha oszthatjuk, amelyet a 19. század végén, a millenáris történetben Marczali Henrik megfogalmazott a fekete magyarok kapcsán, miszerint inkább a kazárokat és más rokon keleti népeket jelölhették e megnevezéssel, és semmi esetre sem Magyarországon kell keresnünk őket.⁸¹ Szerintem éppen a fekete magyarok kerültek Magyarországra és a Kaukázus vidékére, ahogy arról forrásaink, köztük elsősorban Querfurti Brúnó, ékesen tanúskodnak. *Brúnó csakis fekete magyarok, azaz a hét magyar törzs Kárpát-medencében lakó népe között téríthetett*, és csakis az ő „teljes” megtérítésükről hallhattott és számolhatott be, hiszen a fehér magyarok Magna Hungáriában maradtak. *Nem etnikai (magyar – kabar; finnugor – török), még csak nem is politikai, törzsi (nyugati – keleti néprész; uralkodó néprész – alávetett, lázadó néprész), sőt nem is vallási (keresztény – pogány) megkülönböztetésről van szó, hanem a fehér és fekete jelzők az őshazában maradtak és az elvándorlók megkülönböztetésére szolgáló, elterjedt és ismert epitheton ornansok lehetnek.* Hozzá kell azonban tennünk, hogy a fehér és fekete megkülönböztető jelzőknek lehetett és volt is más jelentése, ez koronként, népenként és helyszínenként különböztethető, ezért általános szabályt, rendszert nem kell felállítanunk, hanem éppen a konkrét, aktuális jelentést kell megkeresnünk. *

Leadás ideje: 2009. november

TÓTH, SÁNDOR LÁSZLÓ
Bruno of Querfurt and the Black Hungarians

Abstract

In this study the author treats the problem, who were the Black and White Hungarians, why they were named so, where they lived. Altogether six passages of three sources deals with them, and five passages refer to the Black Hungarians and just two passages mention the White Hungarians. Our main source,

⁷⁸ Vö. DAI 170–175 (38/9–10, 38/26/28, 38/60–65)

⁷⁹ *De Cerimoniis*. Hrsg. J. J. von Reiske. Bonn, 1829. 689.; az adatra utal például: PRITSAK 1954. 378.

⁸⁰ A szavartoi aszfaloj azonosítására a fekete ugorokkal vö. MACARTNEY 1930. 174–176.

⁸¹ MARCZALI HENRIK: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története I.* Budapest, 1895. 276.

Bruno of Querfurt in his biography on the Polish hermits (written about. 1006-1008) mentioned that he had went to the Black Hungarians and tried to convert them, but in vain. In his letter (about 1008/1009) addressed to the German king, Henry II. he noted that he had heard about the full conversion of the pagan Black Hungarians by force. Ademar of Chabanne in his chronicle (written about in 1030) referred to White Hungary differentiating it from Black Hungary, whose inhabitants are black as the Ethiops. In another passage he told that King Stephen of Hungary attacked and converted Black Hungary. In the Russian Primary Chronicle (PVL) there is a reference to White Ugrians in the 7th century, and there is another reference to Black Hungarians marching beside Kiev at about the end of 9th century.

In historical research there is a theory, that these colours denote ethnical differences. The White Hungarians were the seven Hungarian tribes, while the Black Hungarians were the joining Kabars/Kavars of Khazar origin. It was also supposed that the White Ugrians were the first conquerors of the Carpathian basin about 670/680, while the Black Ugrians were the Turkish people of the conquering Árpád in 895. Another hypothesis maintains that the colours refer to political/tribal differences; the White Hungarians represent the ruling clans/tribes (King Stephen) and the Black Hungarians were the eastern, opposing tribes (Koppány, Gyula and Ajtony etc.). It was supposed that these colours referred to the Christian (white) and pagan (black) differences.

Our sources mentioned can not solve this mystery. Bruno of Querfurt really knew them, tried to convert them and heard about their final Christianization. He did not make any distinction between Hungarians and Black Hungarians. Adémar never came to Hungary, just heard about a war in Hungary and connected it with the Black Hungarians. He probably mentioned a frequently used medieval topos in connection with the colour of the Black Hungarians. The White Ugrians of the Russian Primary Chronicle were probably Turks, Khazars or Onogurs, while the Black Hungarians were the Hungarians/Magyars on their way to the Carpathian basin.

The author of this study uses a contemporary analogy based on „De administrando imperio” of emperor Constantine VII (written about 950). The emperor refers to White Serbs, White Croats and Black Bulgars in his work. The White Serbs and White Croats were living north of the Carpathian basin and other Serbs and Croats were living south of it. The Byzantine emperor also mentions that the unbaptised White Croatia were also called Great (old, ancient) Croatia, the original homeland of the Croats. Using this analogy the author maintains that the ancient homeland of the Hungarians, „Magna Hungaria” or „Ungaria Maior” (Baskiria) could be also called White Hungary, while the conquering Hungarians of Árpád, who settled first in Etelköz, then in the Carpathian basin, were probably called Black Hungarians as well. The other seceding Hungarian group settling in the Caucasus were called savarti, which means „black boys” according to emperor Constantine VII (De Cerimoniis). So White Hungarians and Black Hungarians denote people remaining in the ancient homeland and settling in new homeland(s). Bruno of Querfurt met just the Black Hungarians and heard about just them, who were the conquering seven tribes of Hungarians/Magyars.